

The Role of Historical Events in the Era of the Three Caliphs in Culturally Paving the Way for the Emergence and Acceptance of the Idea of "Al-Haqq leman Ghalab"

Sayed Mohammad Mahdi Mousavinezhad¹, Amir Mohsen Erfan²

¹ Ph.D. Student, Faculty of History and Islamic Culture and Civilization, University of Islamic Sciences, Qom, Iran (**Corresponding author**). mm.mn1363@gmail.com

² Assistant Professor, University of Islamic Sciences, Qom, Iran. erfan@maaref.ac.ir

Abstract

The viewpoint of "Al-Haqq leman Ghalab" emerged during the Umayyad era and legitimized the Muslim governance system for an extended period. Historical research has largely overlooked the cultural factors contributing to the development and prevalence of this concept. Culture is a continuous and dynamic entity; the preceding culture and the accumulation of imported cultures within a society shape its subsequent cultural landscape. It is certain that this ideology has pre-existing cultural foundations. The aim of this research is to investigate the susceptible cultural factors for the emergence of "Al-Haqq leman Ghalab" the "right belongs to the victor" ideology in the era of the first three Caliphs. This study seeks to answer the question on what cultural foundations the historical events of this era provided the acceptance of the "Al-Haqq leman Ghalab" notion. This article is a historical research employing an analytical history approach. Due to the connection between the early Islamic period and theological issues, as well as the role of theology and values in the ideology of "right belongs to the victor," this research has utilized theological and social psychology perspectives. The study is predicated on the assumption that a weak belief in divine legislative guidance, coupled with the dominance of material values in society, forms the cultural core of this ideology. In this sense, the ideology posits that God approves of those with material superiority and deems their political power and governance legitimate. This thought suggests that God offers no guidance regarding politics and governance, leaving it to those with material superiority. Furthermore, this premise implies that a weak heartfelt belief or a weak hope in divine legislative guidance within society removes an infinite anchor for hearts, leading individuals to despair in fulfilling their

Cite this article: Mousavinezhad, S.M.M. & Erfan, A.M. (2025). The Role of Historical Events in the Era of the Three Caliphs in Culturally Paving the Way for the Emergence and Acceptance of the Idea of "Al-Haqq leman Ghalab". *History of Islam*, 26(4), p. 35-56. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.62908.2234>

Received: 2025/08/02

Received in revised form: 2025/10/22

Accepted: 2025/11/13

Available online: 2025/12/23

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

extensive spiritual and material needs and focusing only on their limited desires. Consequently, material values, which are inherently limited, gain dominance. The results indicate that the weak belief in the despair of divine legislative guidance, along with the prevalence of material values as the cultural core of the "Al-Haqq leman Ghalab" ideology, were fostered by a series of cultural grounds shaped by the certain historical events of the era of the first three Caliphs. These grounds are divided into two categories: foundational factors and accelerating factors. The foundational factors, which laid the groundwork for the cultural core of the "right belongs to the victor" ideology, include a lack of belief in the religious authority in the political governance and the centrality of material values in political superiority. However, the accelerating factors, which sped up the production of the cultural core of this ideology and finalized its construction, include the weakening of religious zeal and the onset of sectarianism. The foundational factors, by separating governance from the source of divine legislative guidance and prioritizing material values, provided the necessary ground for the cultural acceptance of the "right belongs to the victor" ideology. The accelerating factors, however, deprived Muslims of the motivation to adhere to divine legislative guidance and led to forgetting the importance of belief in this guidance.

Keywords: The Three Caliphs, Umayyad Era, Notion of "Al-Haqq leman Ghalab," Religion, Religious Zeal.

دور الأحداث التاريخية في عصر الخلفاء الثلاثة في تهيئة الأرضية الثقافية لنشوء وقبول فكرة «الحق لمن غلب»

سيد محمدمهدي موسوي نژاد^١، أمير محسن عرفان^٢

^١ طالب دكتوراه، مدرّسي تاريخ والثقافة والحضارة الإسلامية، جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران (المؤلف المسؤول).

mm.mn1363@gmail.com

^٢ أستاذ مساعد، جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران. erfana@maaref.ac.ir

الملخص

إن فكرة «الحق لمن غلب» برزت في العصر الأموي وأضفت، لفترة طويلة، شرعيةً على نظام الحكم في المجتمع الإسلامي. غير أن الدراسات التاريخية لم تُول اهتماماً كافياً للعوامل الثقافية التي أسهمت في نشوء هذه الفكرة وترسخها. والثقافة ظاهرة مستمرة وديناميكية؛ إذ إن الثقافة السابقة، إلى جانب مجموع الثقافات الوافدة والمترجمة داخل المجتمع، تسهم في تشكيل الثقافة اللاحقة. ومن ثم، فإن هذه الفكرة لا بد أن تكون لها جذورٌ ثقافية سابقة على العصر الذي ظهرت فيه. يهدف هذا البحث إلى دراسة العوامل الثقافية الممهّدة لظهور فكرة «الحق لمن غلب» في عصر الخلفاء الثلاثة الأوائل. ويسعى للإجابة عن السؤال الآتي: ما الأطر الثقافية التي هيأتها الأحداث التاريخية في هذا العصر لقبول فكرة «الحق لمن غلب»؟ وتعدّ هذه الدراسة بحثاً تاريخياً من نمط البحوث التاريخية التحليلية. ونظراً لارتباط فترة صدر الإسلام بالقضايا العقدية، وكذلك لدور اللاهوت والقيم في تشكيل فكرة حقانية الغالب، فقد استعان البحث بمنهجيات علم الكلام وعلم النفس الاجتماعي في التحليل. ينطلق البحث من فرضية مفادها أن ضعف الاعتقاد بالهداية التشريعية الإلهية، مقروناً بسيطرة القيم المادية في المجتمع، شكّل المضمون الثقافي لهذه الفكرة. وبمعنى آخر، فإن هذه الفكرة ترى أن التفوق المادي دليل على تأييد إلهي، وتعدّ السلطة السياسية لمن يمتلك هذا التفوق سلطةً مشروعة. ويعكس هذا التصور اعتقاداً ضمنيّاً بأن الله لم يضع هدايةً تشريعية في مجال السياسة والحكم، بل تركها لأصحاب التفوق المادي. كما تفترض هذه الرؤية أن ضعف الإيمان القلبي بالهداية التشريعية الإلهية أو ضعف الأمل بها يؤدي إلى زوال الركيزة اللامتناهية لقلوب الناس، فيفقد الإنسان الأمل في تلبية احتياجاته المعنوية والمادية الواسعة، وينصرف إلى حاجاته المحدودة فحسب الأمر الذي يفضي في النهاية إلى تغلب القيم المادية بطبيعتها المحدودة. وتفسير نتائج البحث إلى أن ضعف الاعتقاد بالهداية التشريعية الإلهية واليأس منها، إلى جانب هيمنة القيم المادية بوصفها مضموناً ثقافياً لفكرة «الحق لمن غلب»، قد نشأ عبر مجموعة من الأطر الثقافية التي أسهمت بعض الأحداث التاريخية في عصر الخلفاء الثلاثة في تشكيلها. ويمكن تقسيم هذه الأطر إلى قسمين: عوامل تمهيدية وعوامل مُسرّعة. وتشمل العوامل التمهيدية - التي أُرست الأسس للنشأة الثقافية لفكرة حقانية الغالب - ضعف الإيمان بمرجعية الدين في الحكم السياسي، وجعل القيم المادية محوراً للتفوق

استناداً إلى هذه المقالة: موسوي نژاد، سيد محمدمهدي؛ عرفان، أمير محسن (٢٠٢٥). دور الأحداث التاريخية في عصر الخلفاء الثلاثة في تهيئة الأرضية

الثقافية لنشوء وقبول فكرة «الحق لمن غلب». تاريخ الإسلام، ٢٦(٤)، ص ٣٥-٥٦. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.62908.2234>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

السياسي. أما العوامل المُسرِّعة - التي عَجَلت بتشكُّل النواة الثقافية لهذه الفكرة وأفضت إلى اكتمال بنائها - فتمثَّل في إضعاف الغيرة الدينية وبداية ظهور النزعات الفرقيَّة. وقد أسهمت العوامل التمهيدية، من خلال فصل الحكم السياسي عن مصدر الهداية التشريعية الإلهية، وإبراز القيم المادية بوصفها معيارًا للتفوق، في توفير الأرضية الثقافية المناسبة لنشوء فكرة «الحقَّ لمن غلب». أما العوامل المُسرِّعة فقد أدت إلى سلب الدافع لدى المسلمين للتمسُّك بمقتضيات الهداية التشريعية الإلهية، وأسهمت في تراجع أهمِّية الإيمان بهذه الهداية في الوعي الاجتماعي.

الكلمات المفتاحية: الخلفاء الثلاثة، العصر الأموي، مقولة «الحقَّ لمن غلب»، الدين، الغيرة الدينية.

نقش رخدادهای تاریخی عصر خلفای سه‌گانه در بسترسازی فرهنگی برای پیدایش و پذیرش انگاره «الحق لمن غلب»

سید محمدمهدی موسوی نژاد^۱، امیرمحسن عرفان^۲

^۱ دانشجوی دکتری، مدرسی تاریخ و فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول).

mm.mn1363@gmail.com

^۲ استادیار، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. erfana@maaref.ac.ir

چکیده

تفکر «الحق لمن غلب»، در عصر امویان بوجود آمد و تا مدت‌ها به نظام حاکمیت مسلمانان، مشروعیت بخشید. در تحقیقات تاریخی، به عوامل فرهنگی پیدایش و پذیرش این انگاره توجهی نشده است. پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این سوال است که رخدادهای تاریخی عصر سه خلیفه نخست، چه عواملی را برای بسترسازی فرهنگی انگاره «الحق لمن غلب» فراهم آورده است؟ این تحقیق که یک پژوهش تاریخی است، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، تاریخ فرهنگی عصر خلفا را بررسی کرده و در روند چینه‌شناسی اطلاعات و تحلیل، از مفاهیم و گزاره‌های دانش کلام و دانش روانشناسی اجتماعی هم بهره برده است. براساس یافته‌های پژوهش، عواملی چون عدم باور به مرجعیت دین در حاکمیت سیاسی، ارزشمند جلوه کردن غلبه مادی در برتری سیاسی، ضعیف شدن غیرت دینی و فعال‌سازی گسست‌های قومی و نژادی در نتیجه رخدادهای عصر خلفای سه‌گانه، بستر فرهنگی لازم را برای ایجاد انگاره تغلب فراهم آورده است.

کلیدواژه‌ها: خلفای سه‌گانه، عصر اموی، انگاره «الحق لمن غلب»، دین، غیرت دینی.

استاد به این مقاله: موسوی نژاد، سید محمدمهدی؛ عرفان، امیرمحسن (۱۴۰۴). نقش رخدادهای تاریخی عصر خلفای سه‌گانه در بسترسازی فرهنگی برای

پیدایش و پذیرش انگاره «الحق لمن غلب». *تاریخ اسلام*، ۲۶(۴)، ص ۳۵-۵۶. <https://doi.org/10.22081/hq.2023.62908.2234>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۲؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

۱. مقدمه

اندیشه «الحق لمن غلب»، بخشی از فرهنگ مسلمانان اهل سنت است^۱ که رسماً در عصر امویان (۴۱-۱۳۲ق) شکل گرفته^۲ و با فراز و فرودی که داشته، پابرجا مانده است. فرهنگ، امری مستمر و پویا است؛ به طوری که فرهنگ پیشین و مجموعه فرهنگ‌های وارداتی و تراکم یافته در یک اجتماع، فرهنگ پسین آن را شکل می‌دهند. مسلماً این تفکر، زمینه‌های فرهنگی دارد که قبل از آن دوران وجود داشته است. فرضیه این مقاله در مورد ریشه‌های فرهنگی پیشین این اندیشه، چنین است که جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر گرامی اسلام (ص) (م ۱۱ق) با انحراف از باورها و ارزش‌ها و رفتارهای توحیدی، بنیان اندیشه شرک‌آلود حقانیت غالبان را بنا نهاد. ویژگی اصلی تفکر حقانیت غالبان، ضعف باور به هدایت تشریحی خداست و این ویژگی، نقطه آغاز و محور شکل‌گیری این اندیشه به حساب می‌آید؛ بنابراین، باید برای کشف عوامل ایجاد این تفکر، رویکرد توحیدی داشت و تأثیر شواهد به دست آمده را بر میزان تغییر وضعیت توحیدباوری در آن دوران‌ها بررسی نمود. هدف این تحقیق، بررسی عوامل فرهنگی مستعد برای ایجاد اندیشه حقانیت غالبان در عصر سه خلیفه نخستین است. تاکنون زمینه‌های فرهنگی این اندیشه در عصر خلفای سه‌گانه (۱۱-۳۵ق) مورد بررسی قرار نگرفته است. مقدم (۱۳۹۳) در مقاله «نظریه استیلاء در فرایند نصب امام از دیدگاه اهل سنت و جماعت»، ادله اهل سنت در حجیت اندیشه تغلب را مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. موسوی‌نژاد (۱۴۰۳) در مقاله «فرآیند نهادینه‌سازی فرهنگی اندیشه «الحق لمن غلب» در عصر امویان» زمینه‌های تاریخی و فرهنگی این اندیشه را در دوران امویان (۴۱-۱۳۲ق) مورد بررسی قرار داده است. پژوهش حاضر تأثیر رخدادهای تاریخی عصر خلفای سه‌گانه بر ایجاد فرهنگ پایه اندیشه حقانیت غالبان را مورد مطالعه قرار می‌دهد.^۳

۲. اندیشه «الحق لمن غلب»: ماهیت‌شناسی و جایگاه‌شناسی

«الحق لمن غلب» به معنای حقانیت جایگاه سیاسی صاحبان برتری مادی است،^۴ که در ظنّی جاهلی

۱. مقدم، نظریه استیلاء در فرایند نصب امام از دیدگاه اهل سنت و جماعت، ۱۳۹۳.

۲. طبری، تاریخ الأمم و الملوك، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۴۵۸-۴۵۷؛ ابن طائوس، اللهوف، ۱۳۴۸، ص ۱۸۴؛ موسوی‌نژاد، فرآیند نهادینه‌سازی اندیشه «الحق لمن غلب» در عصر امویان، ۱۴۰۳، ص ۱۶۳-۱۶۶.

۳. لازم است برای بررسی نقش رخدادهای تاریخی در بسترسازی فرهنگی یک اندیشه، ماهیت فرهنگی آن اندیشه و تأثیرات فرهنگی رخدادهای مرتبط و منتهی به آن اندیشه بررسی شوند. لذا، هرچند اندیشه «الحق لمن غلب» در صدر اسلام ماهیت سیاسی داشته است، اما هر اندیشه سیاسی از یک درون‌مایه فرهنگی برخوردار است و لازم است باورها و ارزش‌های ریشه‌ای آن بررسی شود و به عوامل تاریخی زمینه‌ساز این باورها و ارزش‌های ریشه‌ای نیز توجه گردد.

۴. ابوزهره، تاریخ مذاهب اسلامی، ۱۳۸۴، ص ۱۴۹.

ریشه داشت. عرب در دوران جاهلیت، گرفتار ظنی باطل بود.^۱ این ظنّ سبب می‌شد که غلبه مادی، ملاک حقانیت دانسته شود.^۲ این اندیشه، پیرامون ربوبیت خدا، کمتر به جنبه هدایت تشریحی آن توجه داشته و بیشتر به بهره‌های مادی اهمیت می‌داد که در جریان ربوبیت تکوینی پروردگار برای انسان‌ها حاصل می‌شد.^۳ اما این تفکر، از مقبولیت چندانی برخوردار نبود؛ زیرا اگر رسوخ می‌یافت، باعث حاکم شدن قبیله غالب و برتر قریش بر سرزمین عرب شده بود. به نظر می‌رسد تنها بزرگان و اشراف قبایل بودند که از این ظنّ به نفع قدرت خود بهره می‌گرفتند.^۴

سه عامل را می‌توان برای عدم رسوخ این اندیشه برشمرد:

۱) فقدان نظام حاکمیت واحد

رسم تفرقه در قالب قبیله‌گرایی که همگام با سرآغاز شرک پیدا شده^۵ و رواج یافته بود،^۶ از نفوذ قبایل و افراد برتر می‌کاست و مانع اقبال به حاکمیت یک فرد یا یک جریان غالب بود.^۷ پذیرش حاکمیت غالب‌ترین فرد یا قبیله، می‌توانست اندیشه حقانیت غالبان را قدرت بخشد و آن را گسترش دهد؛ زیرا تنها با دادن رنگ قدسی به این غلبه، ذهن‌ها را بر لزوم پذیرش حاکمیت غالبان، متمرکز می‌کرد. اما به دلیل قبیله‌گرایی، کمتر چنین فرصتی پیدا می‌شد.

۲) روحیه عمل‌گرایی عرب

نقش قوه احساس و ارزش‌ها در شکل‌دهی رفتار عرب، پررنگ بود و در این میان، اندیشه برایش جایگاه بالایی نداشت. یا به عبارتی شناخت، اندیشه و دانش در میان عرب کم‌ارزش بود.^۸ به‌خاطر همین روحیه، انحرافات فردی و اجتماعی، چندان جنبه شناختی نداشت.^۹ لذا، اندیشه‌های انحرافی چون تفکر حقانیت غالبان، در میان توده مردم راسخ نمی‌شد.

۱. طباطبایی، المیزان، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۱۵۲.
۲. آل عمران، ۱۵۴؛ سباء، ۳۵؛ طبری، تفسیر طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۲، ص ۶۷-۶۸؛ علی، المفصل، ۱۹۷۶م، ج ۴، ص ۲۹۶.
۳. زخرف، ۳۱؛ طبرسی، مجمع‌البیان، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۷۲.
۴. پیشوایی، تاریخ اسلام، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۵۲-۱۵۳.
۵. نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۲؛ ابراهیمی و رکیانی، تاریخ تحلیلی اسلام، ۱۳۹۰، ص ۲۵؛ حتی نظام قوانین هم در جامعه تهی از توحید، ماهیت جبری یافته و نمی‌تواند همبستگی اجتماعی خودجوش را به‌وجود آورد.
۶. تفرقه از بت‌پرستی نیرو می‌گرفت. به طوری که هر قبیله به یک یا چند بت، تمسک بسته و آن را در نبردها وسیله فخر و روشی و اثبات حقانیت خویش می‌کرد (ابن کلبی، کتاب الأصنام، ۲۰۰۰م، ص ۱۰؛ علی، المفصل، ۱۹۷۶، ج ۶، ص ۶۲).
۷. آلوسی، بلوغ الأرب، بی تا، ج ۱، ص ۱۵۰؛ امین، فجر الاسلام، ۲۰۱۲م، ص ۱۱-۱۵.
۸. بینش، مقایسه دو دوره جاهلیت و اسلام، ۱۳۷۵، ص ۲۷-۲۹.
۹. آقائوری، زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی فرقه‌گرایی در صدر اسلام، ۱۳۸۹، ص ۸۰.

۳) پیشینه توحیدی در فرهنگ عرب

قبل از آلودگی به شرک و آیین بت‌پرستی، کیش توحیدی حضرت ابراهیم(ع)، فرهنگ و منش غالب را شکل می‌داد.^۱ بنابراین، اندیشه‌های شرک‌آلودی چون تفکر حقانیت غالبان، با چالشی اساسی مواجه می‌شدند. به دلیل روحیه عمل‌گرای عرب، شرک نیز در مرحله رفتار و ارزش‌ها باقی می‌ماند و توان تغییر شناخت‌ها و تصرف در مبانی توحیدی را نداشت.

نمودار ۱- بسترهای عدم رسوخ اندیشه «الحق لمن غلب» در دوران جاهلیت

در عصر نبوی و با وجود ظهور رسالت توحیدی رسول اکرم(ص)، هنوز نمایی از این اندیشه باقی مانده بود و ظاهراً بارقه‌ای از خود را در جریان جنگ احد نشان می‌داد. برخی از اصحاب، شکست در این نبرد را دلیل بطلان خویش و برتری مادی قریش را علامت حقانیت آنان قلمداد کرده بودند.^۲ مسلماً اگر قریش و اشراف سایر قبایل، طالب احیای دوباره قدرت خویش بودند، ناچار از بازگرداندن اندیشه حقانیت غالبان می‌شدند و می‌بایست برای نیل به این هدف خود، برنامه‌ریزی می‌کردند. این تفکر در عصر امویان احیاء می‌شد^۳ و در قالب اندیشه جبر، به کمال قدرت خود می‌رسید؛ زیرا وظیفه و غیرت انسانی در برابر حاکمیت ناهلان و ظالمان را منکر شده و به امتحان الهی در این زمینه، توجهی نمی‌کرد.^۴ به نظر می‌رسد هرچه نظام حاکمیت واحد از منبع هدایت تشریحی الهی و معنویات فاصله بگیرد، جامعه را به پذیرش اندیشه حقانیت غالبان نزدیک‌تر می‌کند. در این مقاله، همین موضوع بررسی می‌شود. برخی از رخداد‌های تاریخی عصر خلفای سه‌گانه، نقش بسترسازی فرهنگی را برای این اندیشه ایفا می‌کردند. عوامل نهادینه‌ساز فرهنگی در این عصر برای شکل‌گیری اندیشه حقانیت غالبان، در نمودار (۲) نشان داده شده است.

۱. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۵۴؛ آلوسی، بلوغ الأرب، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۹۴.

۲. آل عمران، ۱۴۴، ۱۵۴-۱۵۵؛ ابن هشام، السیرة النبویة، بی‌تا، ج ۲، ص ۸۳.

۳. طبری، تاریخ الأمم والملوک، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۴۵۷-۴۵۸؛ ابن طاووس، اللهوف، ۱۳۴۸ق، ص ۱۸۴.

۴. ابن اعثم الکوفی، الفتوح، ۱۴۱۱ق، ج ۵، ص ۱۳۰؛ ذهبی، میزان الاعتدال، ۱۳۸۲ق، ج ۴، ص ۳۵۳.

عوامل نهادینه‌ساز اندیشه «الحق لمن غلب» در عصر خلفا			
بسترها			
عوامل زمینه‌ای		عوامل شتاب‌زا	
تأامیدی از حکمت و هدایت الهی در امر سیاست	محوریت ارزش‌های دنیاگرایانه	کاهش غیرت دینی	گسست‌های قومی و نژادی

نمودار ۲- عوامل نهادینه‌ساز اندیشه "الحق لمن غلب" در عصر خلفا

۳. بسترهای فرهنگی اندیشه «الحق لمن غلب» در رخدادهای تاریخی عصر خلفا

۳-۱. عوامل زمینه‌ای

۳-۱-۱. عدم باور به مرجعیت دین در حاکمیت سیاسی

رخداد سقیفه با کنار زدن نص نبوی در زمینه جانشینی، جایگاه تشریحی رسول خدا(ص) و باور به حکمت الهی را تضعیف می‌کرد. در حالی که مردم، رسالت پیامبرشان را پذیرفته، نسبت به دعوتش آگاهی داشته و به حقانیت آن واقف بودند.^۱ اما جایگاه ولایت تشریحی الهی، غضب شده و خلافت، از منبع هدایت الهی جدا دانسته می‌شد و جنبه‌ای دنیایی و مادی پیدا می‌کرد.^۲ ضرورت حاکمیت ولی خدا، در ایجاد باورهای توحیدی نهفته است.^۳ وقتی حاکمیت به دست فردی معصوم و شایسته نباشد، به دلیل پذیرش و سکوت مردم در برابر طاغوت، قلب‌ها تیره می‌شود و باورهای متناسب با این رفتار، رواج پیدا می‌کند. باید ریشه پدیده ارتداد^۴ را که در عصر خلیفه نخست (۱۱-۱۳ق) رخ نمود،^۵ در تضعیف باورها به هدایت تشریحی الهی جستجو کرد که با سقیفه و رخدادهای پس از آن ایجاد می‌شد.^۶ در اواخر عصر نبوی نیز نوای ارتداد به گوش می‌رسید^۷ و ریشه آن در بی‌رغبتی اصحاب به وصایت و جانشینی

۱. سیوطی، الدر المنثور، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۱۷.

۲. اربلی، کشف الغمّة، ۱۳۸۱ق، ج ۱، ص ۴۹۲-۴۹۳؛ جعفریان، تاریخ تحول دولت و خلافت، ۱۳۷۷، ص ۵۳، ۱۰۴-۱۰۶؛ بی‌توجهی به وصایت پیامبر اسلام(ص) به معنای بی‌توجهی به دعوت ایشان بوده و رفتاری برخلاف باور به حقانیت این دعوت است. یعنی چنین نشان می‌دهد که حداقل، باور قلبی به اتصال سفارش پیامبر(ص) با منبع وحیانی وجود ندارد و چنین برداشت می‌شود که خداوند هدایتش را در زمینه جانشینی پیامبر(ص) از مردم سلب کرده است.

۳. طباطبایی، المیزان، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۱۴۸.

۴. مربوط به نبردهای رده.

۵. ابن کثیر، البداية و النهاية، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۳۱۱.

۶. غلامی، پس از غروب، ۱۳۸۸، ص ۲۳۴-۲۳۷؛ پیشوایی، تاریخ اسلام، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۷۳-۷۷.

۷. بخاری، صحیح بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۹، ص ۵۰؛ یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۱۱.

امیرالمومنین (ع) بود. یعنی این بی‌رغبتی اصحاب بزرگ، در قالب یک رفتار و عادت اجتماعی بین سایرین نیز نفوذ می‌یافت و ایشان را از گرایش به مقتضای هدایت تشریحی الهی (اسلام) منصرف می‌نمود. همانطور که سلمان فارسی (م ۳۵ یا ۳۶ ق) می‌گفت و معاویه (م ۶۰ ق) نیز بعدها به آن اقرار کرده بود، اگر با علی (ع) بیعت می‌شد، چنین نزاعی رخ نمی‌داد.^۱ یعنی اگر سقیفه شکل نمی‌گرفت، مجالی برای اختلاف‌هایی مثل ارتداد به وجود نمی‌آمد یا حداقل از شدت آن کاسته می‌شد. عدم توجه به بسیاری از سنت‌های نبوی^۲ و عدم تأمل در شریعت اسلام،^۳ مطالبه‌هایی بود که با جدیت توسط دستگاه حاکم پیگیری می‌شد. جامعه از این طریق از تداوم اتصال شریعت اسلام به منبع هدایت الهی و حکمت و عقلانیت ناامید می‌شد؛ اما دروازه امیدها، به سمت اندیشه‌های التقاطی اهل کتاب بازمی‌گشت.^۴ اندیشه‌هایی که خود، باوری از خدای ناقص را به همراه می‌آورد که از هدایت خلق بازخواهد ماند.^۵ با دور کردن اهل بیت (ع) و یاران ایشان از سیاست، مردمان سرزمین‌های مفتوحه و تازه‌مسلمانان از معارف حق بهره کمتری می‌بردند.^۶ فرمانروایی نقطه حساس و مهم شام، به امویان سپرده شده بود.^۷ مطمئناً این مسأله‌ها بر تضعیف باور به هدایت تشریحی الهی در میان ساکنان این سرزمین‌ها دامن می‌زد. امویان بیش از سایرین تشنه قدرت بودند و برای تابع کردن مردم، به اندیشه حقانیت غالبان احتیاج داشتند. لذا، احتمال نفوذ این اندیشه در منطقه تحت سلطه ایشان، از سایر مناطق بیشتر بود.^۸ ابوبکر (م ۱۳ ق) در اواخر عمر خویش، نص نبوی را بر تعیین خلیفه انکار کرد و این انکار، مورد پذیرش عموم قرار

۱. منقری، وقعة صفین، ۱۴۰۴ق، ص ۱۲۰-۱۲۱؛ جوهری، السقیفة وفدک، بی تا، ص ۴۳؛ همچنین در مورد پاسخ مشابه یزید بن معاویه به عبدالله بن عمر، ر.ک: حلی، نهج الحق و کشف الصدق، ۱۹۸۲م، ص ۳۵۶.
۲. ابن سعد، الطبقات الکبری، ۴۱۰ق، ج ۵، ص ۱۴۳؛ ذهبی، تذکرة الحفاظ، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۹-۱۲؛ متقی هندی، کنز العمال، ۱۴۰۹ق، ج ۱۰، ص ۲۹۵؛ سیوطی، تاریخ الخلفاء، ۱۴۱۷ق، ص ۳۱۰.
۳. دارمی، سنن الدارمی، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۴۴-۴۶؛ ابن منظور، مختصر تاریخ دمشق، ۱۴۰۲ق، ج ۱۱، ص ۴۵-۴۶؛ امینی، الغدير، ۱۴۱۶ق، ج ۶، ص ۴۱۲-۴۱۵.
۴. ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۱۴۱۹ق، ج ۷، ص ۲۸؛ ابن خلدون، مقدمه ابن خلدون، ۱۴۱۰ق، ص ۴۳۹؛ متقی هندی، کنز العمال، ۱۴۰۹ق، ج ۱۰، ص ۲۸۱.
۵. زحیلی، التفسیر المنیر، ۱۴۱۸ق، ج ۸، ص ۲۳۲-۲۳۳؛ عسگری، معالم المدرستین، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۵۲، ۶۲؛ ج ۳، ص ۱۵-۱۶.
۶. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ۱۳۶۶، ص ۳۱۰-۳۱۱.
۷. ابن اعثم کوفی، الفتح، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۲۶۲؛ ابن اثیر، الکامل، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۳۵۸-۳۵۹.
۸. مسعودی، مروج الذهب، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۳۳؛ حاکمیت تمامی بلاد سرزمین اسلامی در عصر عثمان، به دست امویان بود، اما این مناطق به دو دلیل چندان مستعد پذیرش اندیشه حقانیت غالبان نمی‌شد. نخست به دلیل مدت زمان کمتر حاکمیت بنی امیه در این مناطق در مقایسه با طول زمان حاکمیت ایشان در شام؛ دوم، به دلیل افراط عثمان و فرمانداران او در اعمال تبعیض، که دلخوری از آل امیه را به همراه داشت.

گرفت.^۱ چنین موضعی، خرد رسالت و سپس خرد الهی را در امر هدایت جامعه زیر سوال می‌برد. تضعیف باور نسبت به حکمت و هدایت الهی، باعث گرایش به ارزش‌های مادی می‌شود^۲ و از این طریق می‌تواند جامعه را به سمت ایجاد اندیشه حقانیت صاحبان غلبه مادی و پذیرش آن سوق دهد. اما نقش بی‌واسطه این ضعف اعتقادی نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا ناامیدی از هدایت الهی و تضعیف عقلانیت، نفوذ تفکرات شرک‌آلود را ممکن می‌کند. اگر خداوند از هدایت انسان‌ها بازماند و خلق خویش را حکیمانه مدیریت نکند، چه منعی است که حق را به غالبان واگذارد نماید؟!

نمودار ۳- نقش نامیدی از حکمت و هدایت الهی در زمینه‌سازی احساسی و شناختی برای اندیشه "الحق لمن غلب"

۳-۱-۲. فرهنگ‌سازی برای محوریت ارزش‌های دنیاگرایانه در برتری سیاسی

موضع‌گیری‌ها و رفتار آن دسته از خواص که الگوی بیش و منش مردمان یک جامعه به حساب می‌آیند، نقش مهمی در تبیین ارزش‌های آن جامعه دارد. رخداد سقیفه و بیعت‌گیری برای نخستین خلیفه، با اِعمال زور و یاری‌ستانی از شمشیر قبیله بنی اسلم همراه شد.^۳ تلاش قریش برای کسب حداکثر آرا و اِعمال زور جهت نیل به هدف خود، کسب نظر عموم و سلطه‌یابی بر آن‌ها را ارزشمند جلوه می‌داد. نظام خلافت برای تثبیت قدرت خویش به منابع مالی اهل بیت (ع) چشم دوخت.^۴ نیکویی چشم‌داشت به این حقوق، سعی می‌کرد خود را با استمداد از جعل حدیث، موجه سازد.^۵ همان کلامی که ابوبکر آن را به رسول خدا (ص) استناد داده و ترکه انبیاء را صدقه می‌خواند.^۶ این رفتار نیز مانند مورد قبل، بر ارزشمندی بیش از

۱. طبری، تاریخ الامم والملوک، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۴۲۸-۴۳۱.

۲. طباطبایی، اصول فلسفه و روش رئالیسم، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۱۸۲؛ دهقانی، فروغ حکمت، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۲۹۳.

۳. شیخ مفید، العجل، ۱۴۱۳ق، ص ۱۱۹؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۳۷، ج ۱، ص ۲۱۹؛ حسین پور، تاریخ و ترتیب حوادث منتهی به شهادت حضرت زهرا (س)، ۱۳۹۲، ص ۷۷-۷۸.

۴. بخاری، صحیح بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۷۹؛ ج ۵، ص ۲۰؛ بلاذری، فتوح البلدان، ۱۹۸۸م، ص ۴۰.

۵. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۳۷، ج ۱۶، ص ۲۲۱.

۶. ابن قتیبة الدینوری، الامامة والسیاسة، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۱.

حد مادیات در جامعه می‌افزود. در مرحله بعد، کثرت طرفداران را دلیل غلبه دانستند و بر آن ارزش می‌نهادند. این ارزش در حال مطرح شدن بود و ابوبکر در مجادله با عباس بن عبدالمطلب (م ۳۲ ق) به آن استناد نمود.^۱ نظام خلافت با هدف تثبیت بیشتر قدرت، به خانه زهرای اطهر(س) (م ۱۱ ق) هجوم آورده و حوادث پس از آن را رقم زد.^۲ عمر بن خطاب (م ۲۳ ق) عامل انگیزشی خود را در جسارتی که در این رخداد روا داشت، ارزشمندی جمعیت و اکثریت در برابر حق خواند.^۳ گام بعدی در نهادینه ساختن روحیه مال‌دوستی، با اعمال تبعیض در تقسیم بیت‌المال برداشته می‌شد. خلیفه دوم (۱۳-۲۳ ق)، نَسَب و قوم و حزب و نژاد را ملاک این تقسیم‌بندی قرار می‌داد.^۴ این معیارها، ظواهر مادی را ارزشمند می‌کرد. البته سابقه در اسلام و نزدیکی به پیامبر(ص) هم از جمله معیارها بود؛ اما اینها هم تنها سال و روز یا نزدیکی مادی به رسول خدا(ص) را معیار قرار می‌داد،^۵ یا اینکه ارزش معنوی آن را با مادیات معاوضه می‌کرد. تا آنجا که این ارزش‌گذاری در فردی هاشمی چون عقیل بن ابی طالب (م ۵۰ ق) نیز نفوذ یافت.^۶ دنیاطلبی در میان عالمان و محدثان نیز نفوذ کرد.^۷ همچنین در پی ارزشمندی مادیات، جز امام علی(ع) تمامی افرادی که پس از عُمَر کاندیدای مقام خلافت بودند، از متمولان و سرمایه‌داران شدند.^۸ این مطلب، نشان‌دهنده نقش مال و منال در مقبولیت خواص اصحاب برای خلافت بود.^۹ عثمان(۲۳-۳۵ ق) علاوه بر ادامه روند عمر، پیوند خویشاوندی را نیز لحاظ داشته و خود به این تمایز رفتار اقرار نمود.^{۱۰} به عنوان مثال، وی عبدالله بن سعد بن ابی سرح (برادر رضاعی خود) (م ۳۶ ق) را قدرت داده و مقدر زیادی از غنایم جنگی را به او بخشید.^{۱۱} همچنین مروان بن حکم (م ۶۵ ق) را به خود نزدیک کرده^{۱۲} و

۱. همان، ص ۳۲-۳۳.

۲. طبری، تاریخ الأمم والملوک، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۴۳۰؛ غلامی، پس از غروب، ۱۳۸۸، ص ۲۲۶-۲۲۸.

۳. عمر بن خطاب در پاسخ حضرت زهرا(س) که فرمود آیا آمده‌ای که خانه ما را به آتش بکشی، گفت: بله؛ مگر بر آنچه که امت (جماعت) در آن داخل شده‌اند، داخل گردید. در موردی مشابه نیز، ر.ک: ابن عبدربه، العقد الفرید، ۱۴۰۷ق،

ج ۵، ص ۱۳-۱۴.

۴. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۵۳؛ طبری، تاریخ الأمم والملوک، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۶۱۴-۶۱۵.

۵. زیرا زودتر اسلام آوردن و نزدیکی به پیامبر(ص)، به تنهایی و فارق از تقوا، معیار معنوی نیست.

۶. شیخ مفید، الاختصاص، ۱۴۱۳ق، ص ۱۵۱.

۷. ابن عبدربه، العقد الفرید، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۴، ۴۶؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۳۷، ج ۱۲، ص ۴۲-۴۴.

۸. مسعودی، مروج الذهب، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۳۳۲-۳۳۴.

۹. سلیمانی، تاریخ تحلیلی اسلام، ۱۳۹۱، ص ۷۲، ۱۳۴، ۱۳۸-۱۴۰.

۱۰. بلاذری، جمل من انساب الأشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۵۱۴-۵۱۵.

۱۱. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۳۴-۳۵.

۱۲. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۶۸.

خمس غنایم حاصل از فتوحات و تیول فدک (در بردارنده ثلث فدک) را به او داد.^۱ مسیر تغییر ارزش‌ها از زمانه خلافت عثمان، سرعت افزون و بی‌حسابی پیدا کرده بود. عثمان باز هم پا را فراتر گذاشته و به آنچه در زمان رسول خدا (ص) صدقه شمرده می‌شدند دست‌برد زد.^۲ نقش اصلی سیاست تبعیض را باید در یک عملیات فرهنگ‌ساز جستجو کرد که تداوم حکومت قریشیان به آن وابسته بود؛ زیرا آن جامعه‌ای که در برابر برتری‌های مادی خضوع می‌کرد، با دیدن قدرت مالی فرزندان امیه به حاکمیت آنان تن می‌داد. برتری دادن مادیات و سپس اندیشه‌سازی بر اساس حقانیت غلبه مادی، برای جامعه‌ای که سیطره بی‌چون و چرای قریش را بر خود روا دارد، اجتناب‌ناپذیر بود. این تفکر زمینه‌ساز قدرت پادشاهان بود و عثمان، چنین حاکمیتی را می‌طلبید و پایه‌هایش را بنا می‌کرد.^۳ به نظر می‌رسد که عثمان در راستای همین هدف، زیاده‌روی کرده و پیش از اینکه شناخت گرفته شده رسوخ پیدا کند، طایفه خود را قدرت بخشید. به طوری که مردم به دلیل غلبه تمایلات دنیوی، با اعتنای بیش از حد عثمان به آل‌امیه مخالفت می‌ورزیدند؛^۴ ولی در برابر شکوه مادی ایشان، خاشع و تسلیم نشدند.^۵ با وجود این شکست، شدت یافتن تبعیض‌ها می‌توانست بر دنیاطلبی بیفزاید و ارزش‌های مادی را گسترش دهد. اگر مساوات معیار عدالت قرار داده شود، با غلبه ارزش‌های مادی هم گرایش به آن ممکن است. هرچند تعدادی از افراد زیاده‌طلب، کمتر زیر بار مساوات می‌روند. آغاز بی‌عدالتی اقتصادی، در عصر خلفا با غصب حقوق مالی اهل بیت (ع) اتفاق افتاد. این اتفاق بنا بر ظاهر خود، به اندیشه مساوات بسیار نزدیک بود؛ زیرا در امور عام‌المنفعه خرج می‌شد.^۶ ولی اگر شریعت الهی و آیین توحیدی معیار عدالت قرار گیرد، قلوب متمایل به ارزش‌های مادی زیر بار آن نمی‌روند؛ زیرا غلبه ارزش‌های مادی از انکار قلبی نسبت به حقانیت شریعت الهی (ضعف امید نسبت به این هدایت یا انکار قلبی نسبت به حقانیت مستمر سنت نبوی) ریشه می‌گیرد و با آن خصومت دارد. آنچه معیار اصلی در تمام بی‌عدالتی‌های این عصر قرار می‌گرفت، صلاح‌دید حاکم و ملاک‌های ظاهری و دنیوی بود. لذا، بهره‌مندی نسبی مردم از غلبه ارزش‌های مادی، با سیاست‌های تبعیض‌آلود خلفا سازگار می‌آمد. اما گسترش این ارزش‌ها تا پایان نیمه اول دوران خلافت عثمان، مردم را راغب بازگشت به سوی مشی شیخین کرده؛ اما به معنای عدالت‌طلبی نبود. غلبه ارزش‌های مادی، بخشی از بستر فرهنگی باور هم‌سنخ خود یعنی اندیشه حقانیت غالبان را

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۳۳۷، ج ۱، ص ۱۹۸.

۲. ابن عبدربه، العقد الفرید، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۵-۳۶.

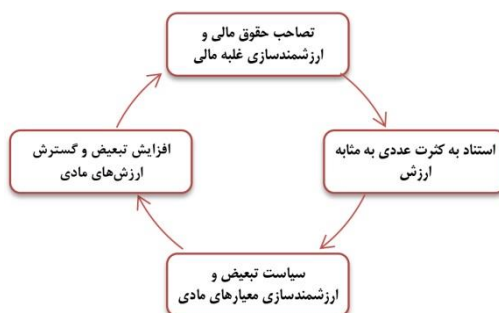
۳. منتظری مقدم، امیرالمؤمنین و ملوک، ۱۳۹۱، ص ۳۶۶-۳۶۹.

۴. چلونگر، بررسی و تحلیل مواضع مخالفان در برابر اصلاحات سیاسی دوران خلافت امام علی (ع)، ۱۳۸۹، ص ۳۴.

۵. مسعودی، مروج الذهب، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۳۴۳؛ عسگری، نقش عایشه در تاریخ اسلام، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۴۹-۱۵۰.

۶. ابو عبید، الأموال، ۱۴۰۸، ص ۴۱۶؛ طبری، تفسیر طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۰، ص ۶.

فراهم می‌کند؛ ولی هنوز این اندیشه در میان توده مردم به‌وجود نیامده بود.

نمودار ۴- عوامل فرهنگ‌ساز برای محوریت ارزش‌های مادی در برتری سیاسی در دوران خلفا

۲-۳. عوامل شتاب‌زا

۱-۲-۳. تضعیف غیرت دینی

ایجاد ارزش‌های مادی و غلبه آن‌ها، متأثر از برخی کنش‌ها بوده‌اند که پیرامون آن بحث شد؛ اما غفلت از ارزش‌های معنوی و به‌فراموشی سپردنشان، مطلبی دیگر است که از زاویه‌ای متفاوت و تحت تأثیر پاره‌ای از رخدادها گسترش می‌یافت. کاهش غیرت دینی، غفلت از ارزش‌های توحیدی را رقم می‌زد. سکوتی که پس از سقیفه میان نظام خلافت و امویان حاکم شد، نشان‌دهنده توافق آن‌ها روی مصالح دو طرف بوده است.^۱ سقیفه، اولین گامی بود که هدف جهادی مسلمین را تغییر داده و شرک مخفی طایفه برتری طلب قریش (بنی امیه) را دست‌کم می‌گرفت. مردم در پرتو فرهنگ جهاد با کفار که از عصر نبوی نهادینه می‌شد، غیرتمند شده بودند و سرکوب این خصلت ممکن نبود. حاکمیت، توجه‌ها را از شرک خفی می‌ربود و ذهن مسلمانان را تنها به مبارزه با مرتدین و شرک آشکار مشغول نمود.^۲ هرچند مقابله با شرک پنهان، با شمشیر ممکن نیست؛ اما این سیاست خلفا با غافل کردن ذهن‌ها، اهمیت شناسایی شرک مخفی و مبارزه فرهنگی با آن را از بین می‌برد. دوری از موازین شرعی و گرفتاری در دام دنیادوستی، می‌توانست از غیرت مسلمانان بکاهد. با سرازیر شدن غنایم حاصل از فتوحات و خرج نشدن آن‌ها در زمینه اعتلای فرهنگی و تمدنی، آنچه به ارمغان می‌آمد رفاه‌طلبی و در نتیجه، بی‌میلی مسلمین نسبت به جهاد بود.^۳ این آفت به دلیل تبعیض، بیشتر گریبان‌گیر صحابی کبار می‌شد^۴ و به گفته ابن عوف (م ۳۱ ق)،

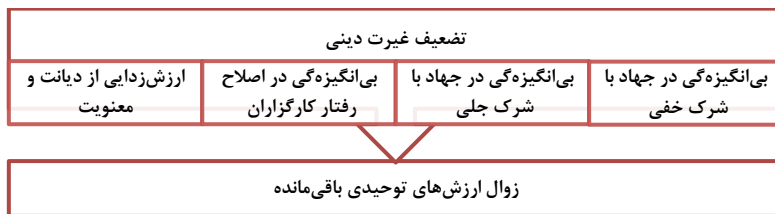
۱. طباطبایی، *المیزان*، ۱۴۱۷ق، ج ۱۹، ص ۲۹۰؛ تاری، *عوامل نادیده‌گرفتن غدیر و اجتماع در سقیفه*، ۱۳۸۳، ص ۲۸-۲۹.

۲. واقدی، *کتاب الردة*، ۱۴۱۰ق، ص ۵۴-۵۵.

۳. طبری، *تاریخ الأمم والملوک*، ۱۳۸۷ق، ج ۴، ص ۴۰-۴۱؛ سلیمانی، *تاریخ تحلیلی اسلام*، ۱۳۹۱، ص ۷۶، ۱۳۲، ۱۳۵-۱۳۹.

۴. مسعودی، *مروج الذهب*، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۳۳۲-۳۳۴.

لذت معنوی جهاد را از کام‌شان می‌ربود.^۱ دستگاه خلافت از عصر عُمر (۱۳-۲۳ق) در مواردی افراد ناشایست را به فرمانداری و امور نظامی محدوده حاکمیت خود می‌گمارد.^۲ همچنین با گذر از بخشی از خطاهای ایشان،^۳ تساهل مذهبی را رواج می‌داد.^۴ این روند، در زمان خلافت عثمان افزایش داشت. او موانع را از مسیر غارت بیت‌المال اصحابش کنار می‌زد.^۵ عمار به دلیل اعتراض به تجاوز خلیفه در بیت‌المال، ناسزا شنید و چنان کتک خورد تا بیهوش شد.^۶ عثمان، عبدالله بن مسعود (م ۳۲ ق) را که مانع دستبرد ولید بن عقبه (م ۶۱ ق) به خزانه کوفه شده بود، در محضر عموم مورد اهانت قرار داد.^۷ این رفتار خلیفه، در چشم مسلمان می‌آمد؛ اما غیرت آنها را بر نمی‌انگیخت.^۸ اگر اعتراضی هم به خلیفه می‌شد، به‌راحتی پاسخ می‌داد که اموال خدا را به هر کس بخواهم می‌دهم و از هر که بخواهم، دریغ می‌کنم.^۹ در زمان عثمان (۲۳-۳۵ ق) میزان مشورت‌خواهی‌ها از امیرالمومنین (ع) کاهش می‌یافت^{۱۰} و به خواست نظام خلافت، حضور اصحاب امام (ع) نیز در فتوحات کم‌رنگ می‌شد.^{۱۱} این شرایط، مجال کمتری را برای درک تعالیم معنوی و مشاهده رفتارهای توحیدی فراهم می‌آورد و انگیزه‌های دینی کمتر در جامعه احیاء می‌شد. در نتیجه رقیبی برای ارزش‌های مادی باقی نمی‌ماند و امت مسلمان برای پذیرش اندیشه حقانیت غالبان، آماده‌تر می‌شد.

نمواد ۵- نقش تضعیف غیرت دینی در زوال ارزش‌های توحیدی

۱. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ۱۴۱۵ق، ج ۶۸، ص ۱۲۰.
۲. ابن اعثم الکوفی، الفتوح، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۲۶۲؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج‌البلاغه، ۱۳۳۷، ج ۱۲، ص ۴۲-۴۴.
۳. خلیفه در مواردی نیمی از اموال غیرمشروع آنها را به ایشان برمی‌گرداند (ابن عبد ربیه، العقد الفرید، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۴، ۴۶).
۴. سلیمانی، تاریخ تحلیلی اسلام، ۱۳۹۱، ص ۱۴۰-۱۴۲.
۵. نهج‌البلاغه، خطبه ۳.
۶. بلاذری، جمل من انساب الأشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۵۳۸.
۷. همان، ص ۵۲۴-۵۲۵.
۸. سلیمانی، تاریخ تحلیلی اسلام، ۱۳۹۱، ص ۸۲، ص ۸۶-۸۷.
۹. بلاذری، جمل من انساب الأشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۵۸۰.
۱۰. صفری، نقش امام علی (ع) در زمان خلفای سه‌گانه، ۱۳۸۸، ص ۱۸۰.
۱۱. رنجبر، مواضع امام علی (ع) در برابر فتوحات خلفا، ۱۳۸۲، ص ۶۲.

۳-۲-۲. فعال‌سازی گسست‌های قومی و نژادی

تضعیف باورها به هدایت و حکمت الهی، متأثر از برخی کنش‌ها بوده‌اند که پیرامون آن بحث شد. اما غفلت از این باورها و به‌فراموشی سپردنشان، مطلبی دیگر است که از زاویه‌ای متفاوت و تحت تأثیر پاره‌ای از رخدادها صورت می‌گرفت. تفرقه، غفلت از باورهای توحیدی را رقم می‌زد. تفرقه، به باورهای توحیدی بهاء نمی‌دهد و از آن گریزان است. اساس شکل‌گیری آن، در همین مسأله است و در غیر این صورت، بهانه‌ای برای جدایی به‌وجود نمی‌آید. تداوم این تفرقه، عوامل معرفتی زیربنایی خود را به فرهنگ تبدیل می‌کند. بنابراین، باورهای توحیدی را به فراموشی می‌سپارد. همچنین بستر و زمینه‌ساز فرقه‌گرایی است؛ زیرا با دوام غفلت نسبت به اندیشه‌های وحدانی، اختلافات گسترش پیدا می‌کند و معیاری برای اتحاد نمی‌یابد؛ مگر اینکه طرف‌ها بر سر مسائل دنیایی اتفاق کنند. اما جدایی از منبع توحیدی، ارزش‌های مادی را غلبه می‌دهد و زیاده‌خواهی را رقم می‌زند. آنگاه در جلب منافع دنیوی، تزام حاصل شده و اختلافات گسترش می‌یابد. نوعی دیگر از اختلاف که در پی فرهنگ توحیدی است، در برابر نوع نخست شکل می‌گیرد و روند اختلافات گسترده را کند کرده و از تأثیرات فرهنگی آن می‌کاهد. مطرح کردن قریش و یا انصار به عنوان قبیله و گروه لایق حاکمیت در سقیفه،^۱ از محور قرار دادن معیارهای مادی حکایت می‌کرد.^۲ هر معیار مادی علاوه بر اختلافی که با سایر مادیات دارد، در درون خود نیز متشت و رنگارنگ بوده و تفرقه‌برانگیز است. اما ملاک و حیانی، چون از منبع توحید سرچشمه می‌گیرد چنین نیست. بلکه تنها معیاری است که می‌تواند تمام معیارهای مادی را در خود حل کند.^۳ تبعیض عمر، از همبستگی و اتحاد معنوی مسلمین کاسته و روحیه ارباب-رعیتی را زنده می‌کرد. شاهد این حقیقت، اعتراضی است که امثال طلحه (م ۳۶ ق) و زبیر (م ۳۶ ق) با وجود شکم‌سیری، به علی (ع) داشته و از تساوی حقوق خود با عموم مردم گلایه می‌کردند.^۴ نتیجه دیگر سیاست تبعیض، ایجاد نظام طبقاتی با اولویت طبقه قریش بود.^۵ ارزشمندی حاکمیت قریش، با تعیین اعضای قریشی شورای شش نفری، توسط عمر تقویت می‌شد^۶

۱. طبری، تاریخ الأمم و الملوك، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۲۲۱.

۲. زیرا علاوه بر شروع نزاع قبیلگی در سقیفه، برای انتخاب قبیله قریش نیز از نسب و موقعیت مادی آن یاد می‌شد (بخاری، صحیح بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۸، ص ۱۶۸).

۳. حتی پیروان ادیان و حیانی هم وقتی از منبع هدایت تشریحی الهی فاصله می‌گیرند و به نظر دیگران یا عقل خود تکیه می‌کنند، به اختلاف‌نظرهای تفرقه‌انداز دچار می‌شوند. همچنین انکار قلبی هدایت تشریحی خدا و دوری از آن، تمایلات مادی را گسترش می‌دهد و موجب نزاع و تفرقه بر سر امتیازهای مادی می‌گردد.

۴. مغربی، دعائم الإسلام، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۳۸۴.

۵. عسگری، معالم المدرستین، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۹۴-۹۵؛ افزایش تبعیض در دوران عثمان و بذل و بخشش به امویان، بر تفرقه و شکاف طبقاتی می‌افزود (شمس الدین، ثورة الحسين، ۱۴۱۷ق، ص ۴۷).

۶. شاوی، با کاروان حسینی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۹۲-۹۳.

و رنگارنگی درون (خصلت تفرقه‌برانگیز) خود را نمایان می‌ساخت. هر یک از اعضای شورا، خویشتن را لایق خلافتی می‌دیدند که از سقیفه به بعد، زمینی شده و از منبع وحی بازمانده بود. میل این افراد به کسب این مقام، ریشه اختلافات شکل گرفته در دوران خلافت عثمان بود.^۱ اختلافات تا اینجا، سبب شکل‌گیری دو جریان نص‌گرا^۲ و حاکم می‌شد. جریان نخست با محوریت علی(ع)، از هواداران بسیار بهره‌مند نبود؛ ولی جریان حاکم که پیرو مکتب خلفا بود، طرفداران بیشتری داشت. لذا، این دو جریان، در قالب فرقه‌های مقابل هم نبوده‌اند. اما آغاز فرقه‌گرایی مسلمانان را می‌توان به رخداد اعتراضات عمومی علیه عثمان، مربوط دانست. چراکه گروهی به سرکردگی معاویه (م ۶۰ق) خواستار باقی ماندن او و گروهی دیگر به تحریک افرادی چون عایشه (م ۵۸ق) و طلحه و زبیر، در پی عزل وی بودند.^۳ این اختلاف در درون جریان حاکم رقم می‌خورد.^۴ خصلت تفرقه‌برانگیز جدایی از هدایت تشریحی الهی و معیار قرار دادن ملاک‌های مادی، فرقه‌گرایی را در این جریان پدید می‌آورد. ظاهراً ارزشمندی جلب منافع عمومی، اساس کار فرقه معترض بود. فرقه مذکور از این طریق، احساس مسلمین را تحریک می‌کرد،^۵ اما در پی قدرت و برتری مادی خویش بود.^۶ در مقابل، فرقه اموی بر تمامی رفتارهای عثمان، مهر تایید نهاده و برتری مادی خویش را مشروع می‌خواند و حتی برای دستیابی به این برتری، زمینه قتل عثمان را فراهم می‌کرد.^۷ تفرقه موجب غفلت از باور به هدایت تشریحی الهی می‌شود و نقش وحدت‌آفرین آن را در نظر نمی‌گیرد. این غفلت بر غلبه ارزش‌های مادی می‌افزاید و توان شکل‌گیری اندیشه حقانیت غالبان را بالا می‌برد.

نمودار ۶- جایگاه تفرقه در نهادینه‌سازی غفلت از باورهای توحیدی

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج‌البلاغه، ۱۳۳۷، ج ۹، ص ۲۸-۲۹؛ ابن منظور، مختصر تاریخ دمشق، ۱۴۰۲ق، ج ۹، ص ۸۵-۸۶.
۲. نص‌گرایان به وحدانیت خداوند در هدایت تشریحی باور داشتند؛ زیرا احکام فردی و اجتماعی خویش را از مجرای وحی و نص اقتباس نموده و تنها خداوند را لایق صدور این احکام می‌دانستند. از جمله احکام اجتماعی، نصب و انتخاب امام و حاکم بود. ایشان بر اساس نص، به امامت علی بن ابی‌طالب(ع) معتقد بودند.
۳. ابن منظور، مختصر تاریخ دمشق، ۱۴۰۲ق، ج ۹، ص ۸۵-۸۶؛ زنجانی، تاریخ العلم الکلام فی الاسلام، ۱۴۱۷ق، ص ۲۲.
۴. عسگری، معالم المدرستین، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۱۶۴، ۲۶۲.
۵. چلونگر، بررسی و تحلیل مواضع مخالفان در برابر اصلاحات سیاسی دوران خلافت امام علی(ع)، ۱۳۸۹، ص ۳۴.
۶. ابن ابی الحدید، شرح نهج‌البلاغه، ۱۳۳۷، ج ۹، ص ۲۸-۲۹؛ جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ۱۳۶۶، ص ۳۳۴-۳۳۵.
۷. سلیمانی، امام علی(ع) و تساهل خواص، ۱۳۷۹، ص ۹۴.

۴. نتیجه‌گیری

کنش‌های تاریخی عصر خلفای سه‌گانه با واسطه تضعیف باور به هدایت تشریحی الهی و غلبه دادن ارزش‌های مادی، بسترساز فرهنگی اندیشه «الحق لمن غلب» بود. برخی از این رخدادها با جداسازی حاکمیت از منبع هدایت تشریحی الهی و نیز با محوریت دادن به ارزش‌های مادی، زمینه لازم را برای بستر فرهنگی تفکر حقانیت غالبان فراهم می‌آورد. همچنین این رخدادها با تضعیف غیرت دینی و ظهور فرقه‌گرایی در جامعه، انگیزه مسلمانان را برای تمسک به مقتضای هدایت تشریحی الهی می‌ربود و نیز اهمیت باور به این هدایت را به فراموشی می‌سپرد. این رخدادها برای بسترسازی فرهنگی اندیشه «الحق لمن غلب» عامل زمینه‌ساز و شتاب‌زا بوده است.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

آقائوری، علی (۱۳۸۹). زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی فرقه‌گرایی در صدر اسلام. هفت آسمان، شماره ۴۷. آلوسی، محمود شکر (بی‌تا). بلوغ الأرب فی معرفة احوال العرب. تصحیح محمد بهجة الأثری. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۱-۲.

ابراهیمی وریانی، محمد (۱۳۹۰). تاریخ تحلیلی اسلام از آغاز تا واقعه طف. قم: نشر معارف. ابن ابی الحدید، عزالدین ابو حامد (۱۳۳۷)، شرح نهج البلاغه. تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم. قم: کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۱، ۱۶، ۱۲، ۹.

ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ق). الکامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر، ج ۲.

ابن اعثم الکوفی، أبو محمد أحمد (۱۴۱۱ق). الفتوح. تحقیق علی شیری. بیروت: دارالأضواء، ج ۵، ۱.

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۰ق). مقدمه ابن خلدون. تهران: استقلال.

ابن سعد، محمد (۱۴۱۰ق). الطبقات الکبری. تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دار الکتب العلمیه، ج ۵.

ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۴۸). اللهوف علی قتلی الطفوف. ترجمه احمد فهری زنجانی. تهران: جهان.

ابن عبدربه، احمد بن محمد (۱۴۰۷ق). العقد الفرید. تحقیق مفید محمد قمیحه. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۵، ۱، چاپ سوم.

ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵ق). تاریخ مدینه دمشق و ذکر فضائلها و تسمیه من حلها من الامثال او اجتاز بنواحیها من واردیها و اهلها. تحقیق علی شیری. بیروت: دارالفکر، ج ۶۸.

ابن قتیبة الدینوری، أبو محمد عبد الله بن مسلم (۱۴۱۰ق). الإمامة و السياسة المعروف بتاریخ الخلفاء. تحقیق علی شیری. بیروت: دارالأضواء، ج ۱.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق). البداية و النهایة. بیروت: دارالفکر، ج ۶.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم. تحقیق محمدحسین شمس‌الدین. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۷.

ابن کلبی، هشام بن محمد (۲۰۰۰م). کتاب الأضنام. تحقیق احمد زکی صفوت. قاهره: دار الکتب المصریه، چاپ چهارم.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۲ق). مختصر تاریخ دمشق لابن عساکر. تحقیق محمد مطیع الحافظ و همکاران. دمشق: دار الفکر، ج ۱۱، ۹.

ابن هشام، عبدالملک (بی‌تا). السیرة النبویة. تحقیق مصطفی السقا و همکاران. بیروت: دار المعرفه، ج ۲.

ابو زهره، محمد (۱۳۸۴). تاریخ مذاهب اسلامی. ترجمه علیرضا ایمانی. قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

ابو عبید، قاسم بن سلام (۱۴۰۸ق). الأموال. تحقیق خلیل محمد هراس. بیروت: دارالفکر.

اربلی، علی بن عیسی بن ابی الفتح (۱۳۸۱ق). کشف الغمّة فی معرفة الأئمة. تبریز: بنی هاشمی، ج ۱.

- امین، احمد (۲۰۱۲م). *فجر الاسلام*. قاهره: مؤسسة هندواى للتعلم و الثقافة، چاپ دوم.
- امینی، عبدالحسین (۱۴۱۶ق). *الغدیر فی الکتاب و السنة الادب*. قم: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه، ج ۶.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲ق). *صحیح بخاری*. تحقیق محمد زهیر بن ناصر الناصر. بیروت: دار طوق النجاة، ج ۸-۹، ۴-۵.
- بلاذری، أحمد بن یحیی (۱۴۱۷ق). *جمل من انساب الأشراف*. تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی. بیروت: دار الفکر، ج ۵.
- بلاذری، أحمد بن یحیی (۱۹۸۸م). *فتوح البلدان*. بیروت: دار و مكتبة الهلال.
- بینش، عبدالحسین (۱۳۷۵). *مقایسه دودوره جاهلیت و اسلام و علل گسترش اسلام*. اداره آموزش های عقیدتی - سیاسی نمایندگی ولی فقیه در سپاه.
- پیشوایی، مهدی (۱۳۹۷). *تاریخ اسلام: از جاهلیت تا رحلت پیامبر اسلام (ص)*. قم: نشر معارف، چاپ سی و هفتم، ج ۱.
- تاری، جلیل (۱۳۸۳). *عوامل نادیده گرفتن غدیر و اجتماع در سقیفه*. معرفت، شماره ۷۷.
- جعفریان، رسول (۱۳۶۶). *تاریخ سیاسی اسلام تا سال چهلهم هجری*. قم: موسسه در راه حق.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۷). *تاریخ تحول دولت و خلافت از برآمدن اسلام تا برافتادن سفیانیان*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
- جوهری، ابوبکر (بی تا). *السقیفة و فلتک*. تحقیق محمدهادی امینی. تهران: مکتبه نینوی الحدیثه.
- چلونگر، محمدعلی (۱۳۸۹). *بررسی و تحلیل مواضع مخالفان در برابر اصلاحات سیاسی دوران خلافت امام علی (ع)*. پژوهش نامه علوی، (۱۱).
- حسین پور، سید علی؛ جبّاری، محمدرضا (۱۳۹۲). *تاریخ و ترتیب حوادث منتهی به شهادت حضرت زهرا (س)*. *تاریخ اسلام در آئینه پژوهش*، ۱۰ (۲).
- حلی، حسن بن یوسف (۱۹۸۲م). *نهج الحق و کشف الصلح*. بیروت: دار الکتب اللبنانی.
- دارمی، عبدالله بن عبدالرحمن (۱۴۲۰ق). *سنن الدارمی*. بیروت: دارالفکر، ج ۱.
- دهقانی، محسن (۱۳۸۸). *فروع حکمت (ترجمه و شرح نهاییه الحکمة سید محمد حسین طباطبایی)*. قم: مؤسسه بوستان کتاب، ج ۲.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۴ق). *سیر اعلام النبلاء*. تحقیق شعیب الارنؤوط. بیروت: مؤسسة الرساله، ج ۳، چاپ دهم.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۲۸ق). *تذکره الحفاظ*. تصحیح زکریا عمیرات. بیروت: دار الکتب العلمیه، ج ۱، چاپ دوم.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۳۸۲ق). *میزان الاعتدال فی نقد الرجال*. تحقیق علی محمد الجاوی. بیروت: دار المعرفه للطباعة و النشر، ج ۴.
- رنجبر، محسن (۱۳۸۲). *مواضع امام علی (ع) در برابر فتوحات خلفا*. *تاریخ اسلام در آئینه پژوهش*، شماره ۲.
- زحیلی، وهبه (۱۴۱۸ق). *التفسیر المنیر فی العقیلة و الشریعة و المنهج*. بیروت: دارالفکر المعاصر، ج ۸، چاپ دوم.
- زنجانی، فضل الله (۱۴۱۷ق). *تاریخ العلم الکلام فی الاسلام*. تحقیق و تعلیق قسم الکلام فی مجمع البحوث الاسلامیه. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.

- سلیمانی، جواد (۱۳۷۹). امام علی (ع) و تساهل خواص. معرفت، شماره ۳۸.
- سلیمانی، جواد (۱۳۹۱). تاریخ تحلیلی اسلام (از عصر جاهلی تا عصر عاشورا). قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ دوم.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (بی تا). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. بیروت: دارالفکر، ج ۳.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۱۷ق). تاریخ الخلفاء. تحقیق ابراهیم صالح. بیروت: دار صادر.
- شاهی، علی (۱۳۸۶). باکاروان حسینی از مدینه تا مدینه. ترجمه عبدالحسین بینش. قم: زمزم هدایت، ج ۱، چاپ دوم.
- شمس الدین، محمد مهدی (۱۴۱۷ق). ثورة الحسين ظروفها الإجتماعیة وآثارها الإنسانیة. بیروت: المؤسسة الدولیة للدراسات والنشر، چاپ هفتم.
- صفری، ابراهیم (۱۳۸۸). نقش امام علی (ع) در زمان خلفای سه‌گانه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. شیراز: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۶۴). اصول فلسفه و روش رئالیسم. تهران: صدرا، ج ۲، چاپ دوم.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۴، ۲، ۱۹، چاپ پنجم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو، ج ۹، چاپ سوم.
- طبری، ابو جعفر محمد بن جریر (۱۳۸۷ق). تاریخ الأمم و الملوک. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دار التراث، ج ۴-۵، ۳، چاپ دوم.
- طبری، ابو جعفر محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). تفسیر طبری (جامع البیان فی تفسیر القرآن). بیروت: دار المعرفه، ج ۲۲، ۱۰.
- عسگری، سید مرتضی (۱۳۹۰). نقش عایشه در تاریخ اسلام. ترجمه محمدجواد کرمی. قم: موسسه علمی فرهنگی علامه عسگری، ج ۱.
- عسگری، سید مرتضی (۱۴۱۲ق). معالم المدرستین. تهران: موسسه البعثه، ج ۲-۳، چاپ چهارم.
- علی، جواد (۱۹۷۶م). المنفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام. بیروت: دارالعلم للملایین، ج ۴، ۶، چاپ دوم.
- غلامی، یوسف (۱۳۸۸). پس از غروب (تحلیل رخدادهای پس از رحلت پیامبر (ص) تا پایان عصر سومین زمامدار). قم: نجم الهدی.
- متقی هندی، علی بن حسام‌الدین (۱۴۰۹ق). کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال. تصحیح بکری حیانی و صفوه سقا. بیروت: مؤسسه الرساله، ج ۱۰.
- مسعودی، علی بن الحسین (۱۴۰۹ق). مروج الذهب و معادن الجواهر. تحقیق اسعد داغر. قم: دار الهجره، ج ۳-۲، چاپ دوم.
- مغربی، نعمان بن محمد (۱۳۸۵). دعائم الإسلام. قم: مؤسسه آل‌البتیت (ع)، ج ۱، چاپ دوم.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). الاختصاص. قم: کنگره شیخ مفید.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). الجمل و النصره لسید العتره فی حرب البصره. تحقیق علی میرشریفی. قم: کنگره شیخ مفید.
- مقدم، حامد (۱۳۹۳). نظریه استیلا در فرایند نصب امام از دیدگاه اهل سنت و جماعت. امامت پژوهی، شماره ۱۶.

- مقدم، حامد، (۱۳۹۱). جایگاه نص در مبانی امامت با رویکرد تطبیقی به آراء معتزله، اشاعره، اهل حدیث و امامیه. *امامت پژوهی*، شماره ۷.
- منتظری مقدم، حامد (۱۳۹۱). «امیرالمؤمنین» و «ملیک» دو واژه و دو فرهنگ. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- منقری، نصر بن مزاحم (۱۴۰۴ق)، *وقعة صفین*. تحقیق عبد السلام محمد هارون. قاهره: المؤسسة العربية الحديثة؛ افست، قم: منشورات مكتبة المرعشی النجفی.
- موسوی نژاد، سید محمد مهدی (۱۴۰۳). فرآیند نهادینه سازی اندیشه "الحق لمن غلب" در عصر امویان. *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، شماره ۵۶.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۱۰ق). *كتاب الردة مع نبذة من فتوح العراق وذكر المشني بن حارثة الشيباني*. تصحيح محمد بن اعثم كوفي؛ تحقيق يحيى وهيب الجبوري. بيروت: دار الغرب الاسلامي.
- يعقوبي، احمد بن اسحاق (بی تا). *تاریخ یعقوبی*. بیروت: دار صادر، ج ۱-۲.